

ZAŠTO JE MARX BIO U PRAVU

Terry Eagleton. S engleskoga preveo Tonči Valentić, Naklada Ljevak. Zagreb 2011., 239 stranica.

Kada se god kapitalistički sustav nađe u ekonomskoj krizi, a one su u takvome sustavu imanentno konjunkturane, iz nekih zaboravljenih ladica izvlače se požutjela Marxova djela ne bi li se u njima našla dijagnoza za kvar kapitalističkoga sustava o kojem ovise radna mjesta, plaće, krediti u bankama ili zdravstveno osiguranje te ne bi li ona ponudila alternativu. Ubrzo nakon osvještjenja najčešće se postavlja pitanje ima li kapitalizam uopće alternativu i, ako ima, je li to marksistički shvaćen socijalizam (komunizam)? Dakako, ovo je pitanje već u samome početku krivo postavljeno, jer u Marxovoj izvornoj misli kapitalizam i komunizam nisu sučeljeni na isključiv i izravan način kako se to obično shvaća. U vremenima krize društvo se zapravo pita koja je svrha ili funkcija države: liberalno shvaćena neutralna država koja skrbi samo za sigurnost i stabilnost sustava, ili uključiva država koja se aktivno upleće u društvo i nastoji ispraviti nepravednosti i nejednakosti što u njemu prirodno nastaju. Razlog zbog kojeg se navedena pitanja postavljaju na potpuno drugome mjestu, naime u povijesnoj transformaciji shvaćanja države, i to od države shvaćene komunitaristički, kao političke zajednice (država su svi državljani zajedno) do države shvaćene instrumentalistički (država je vlast, odnosno vlada). Pod utjecajem liberalne i poslije korporativne teorije države, državljani (građani) sve se manje shvaćaju kao dionici države, koja sada djeluje kao institucionalno izdvojena korporacija, a sve više kao oni na koje se i prema kojima se država (vlada) odnosi samo još zakonski. Takav problem postaje sve izraženiji u vremenima kriza liberalnoga kapitalizma, kada se počinje vapiti za »snažnom državom«. U tom smislu i Eagletonova knjiga naznačuje aktualnost političke teorije Karla Marxa. Između ostaloga, Marx kritizira takvo poistovjećivanje države s vladom koja na taj način lakše postaje instrumentom vladajuće klase ili onih koji na nju utječu. Država mora odumrijeti ne zato što bi bila nepotrebna, nego zato što je neizbježno da se vladajuća kapitalistička klasa (vlast) koristi državom (a to može jer je postala od društva izdvojena korporacija) za ostvarivanje vlastitih ekonomskih interesa na štetu radničke klase (danas bismo mogli reći društva). Današnja je percepcija te problematike 19. stoljeća u svojoj biti slična. Često se može čuti zaključak kako se globalni ili nacionalni ekonomski (financijski) moćnici (ekonomske korporacije) koriste državom (vladom) za ostvarivanje vlastitih interesa, često na račun gra-

dana (društva). To dokazuje da Marxova misao nije zastarjela i da u tom smislu treba svakako biti ponovno aktualizirana. »Vratimo državu građanima« mogao bi biti slogan novopromišljajućih intelektualnih snaga, jer samo na taj način država ne bi mogla pod utjecajem izvana djelovati mimo volje ili interesa vlastitih građana.

Po svojoj teorijski složenoj političkoj misli Karl Marx jedan je od najvažnijih i najutjecajnijih političkih filozofa. Napisati afirmativni prikaz ili kritiku njegove političke, ekonomske i sociološke teorije stoga je vrlo zahtjevan posao. Književni teoretičar Terry Eagleton, umnogome je, na specifičan i zanimljiv način, u tome i uspio, ponajprije s aspekta interpretacija Marxove političke filozofije izvan tradicionalnih i konvencionalnih okvira. Knjiga, dakako, dolazi u pravi čas, jer kapitalizam sve manje uspijeva pružiti odgovore na suvremene probleme koji nisu samo ekonomske naravi. Jačanje srednje klase, borba za političku ravnopravnost, socijalnu pravdu i rješavanje problema siromaštva, samo su neki od temeljnih problema današnjice s kojima se i Marx u svoje doba suočavao, čime njegova promišljanja ponovno postaju aktualnima.

Opovrgavanje pogrešnih predodžba o Marxu Terry Eagleton je sveo na deset temeljnih točaka, odnosno prigovora koji ujedno označuju i poglavlja knjige. Prvi prigovor kojim se autor bavi jest tvrdnja da je s marksizmom gotovo, jer je Marxovo shvaćanje kapitalizma vezano za vrijeme u kojem je djelovao. Kako je Marxova politička teorija nastala ponajprije kao geneza a potom i kritika kapitalizma, može se očekivati, navodi autor, da se, dokle god postoji kapitalizam, ne može govoriti o kraju marksizma u tom kritičkom smislu. Poput liječnika koji imaju paradoksalnu funkciju da izliječe pacijenta te tako ukinu svoj *raison d'être*, tako i marksisti imaju paradoksalan zadatak dokinuti kapitalizam ukidajući time sami sebe, odnosno marksizam. Kako je kapitalizam življi no ikada, navodi autor, može se očekivati da je prisutan i marksizam u jednakoj mjeri. Nije li riječ o tome, nadalje navodi Eagleton, kako je upravo Marx prevideo raspad radničke klase i bujanje birokracije, kao što je i prevideo globalizaciju. Ono što je marksizam učinilo aktualnim i još važnijim jest, paradoksalno, sam kapitalizam, koji je omogućio velik materijalni napredak, ali je prouzročio još veće nejednakosti negoli u Marxovo doba. Drugi prigovor koji autor nastoji odbaciti jest mišljenje kako je marksizam možda doista teorijski u pravu, međutim, da su u praksi iz njega proizišli nesloboda, teror, tiranija te na kraju nedostatak materijalnih dobara, budući da je implicirao ukidanje tržišta. Prema Marxovoj zamisli razvoj socijalizma uvjetuju neke pretpostavke, odnosno on se ne može razviti u siromašnom okruženju bez srednje klase, on zahtijeva stručan, obrazovan, politički sofisticiran narod, napredne civilne institucije, dobro razvijenu tehnologiju te prosvijećenu liberalnu tradiciju i demokraciju. U protivnom, navodi Eagleton, socijalizam će se izokrenuti u monstruožnu karikaturu kakav je bio staljinizam. Marx je, naprotiv, bio kritičan prema rigidnoj dogmatici, vojnom teroru, političkoj represiji te

samovoljnoj i despotskoj državnoj moći. Inzistirao je na slobodi govora i društvenim slobodama, bio je užasnut prisilnim stvaranjem urbanoga proletarijata te je smatrao da zajedničko vlasništvo na selu mora biti dobrovoljan, a ne prisilan proces. U stvari, na paradoksalan način, pokazuje Eagleton, staljinizam ne diskreditira Marxovo djelo, nego svjedoči o njegovoj ispravnosti. »Želite li razumjeti kako je staljinizam došao na vlast, morate se vratiti na marksizam. Puko moralno denunciranje zvijeri jednostavno nije dovoljno. Moramo znati u kakvim se materijalnim uvjetima pojavljuje, kako funkcionira te kako bi mogla pasti, a to znanje na najbolji način pružaju neke glavne marksističke struje« (31). Treći je prigovor teza kako je marksizam oblik determinizma, odnosno da ljude shvaća oruđima povijesti i stoga ih lišava njihove slobode i individualnosti. U tom je smislu Marxova teorija povijesti tek sekularizirana verzija providnosti ili sudbine. Eagleton nastoji pokazati kako ideje revolucije, komunizma (socijalizma), klase, klasne borbe te primarne društvene uloge ekonomije nisu izvorno Marxove i mogu se pronaći i ranije. Odsutnost povijesnog determinizma, odnosno ideje povijesti kao klasne borbe u determinističkom smislu, odbačena je samim Marxovim stavom da je smisao klasne borbe u tome da se njezin ishod ne može predvidjeti. »Povijest ne čini ništa, ne posjeduje neko neizmerno bogatstvo, ne vodi bitke. Upravo je čovjek, stvaran i živi čovjek onaj koji sve to čini, koji posjeduje i bori se; povijest nije neki zasebni entitet koji se koristi čovjekom kao sredstvom za postizanje svojih vlastitih ciljeva, povijest nije ništa drugo doli djelatnost čovjeka koji slijedi vlastite ciljeve« (57). Četvrti prigovor sadržan je u tvrdnji kako je marksizam utopijski san, odnosno da on vjeruje u mogućnost ostvarenja savršenoga društva, bez teškoća, patnji, nasilja ili sukoba. Marksizam u tom smislu previda da smo po prirodi sebična, gramziva, agresivna i kompetitivna bića. Autor odgovora da ako utopija znači savršeno društvo, onda je marksistička utopija *contradictio in adjecto*, jer Marx u svojim djelima nema projekciju budućnosti, pogotovo one koja bi bila lišena patnji, smrti, gubitka, neuspjeha, slomova itd. U njegovim djelima nema detaljnih opisa kako bi buduće komunističko društvo trebalo izgledati. Jedan od glavnih Eagletonovih argumenata usmjeren je upravo na temeljnu napetost između onoga što se u filozofiji određuje klasičnim njemačkim idealizmom i onoga što se određuje materijalizmom.

Naime, projekcija budućnosti i poželjnoga budućega života pripada ponajprije području ideja, odnosno filozofiji idealizma, a Marxova filozofija materijalizma utemeljena je upravo na njezinoj kritici, stoga se za Marxa ne može tvrditi kako je, poput utopijskih socijalista, idealistički filozof s razvijenom idejom boljega svijeta koji dolazi. Utopijski planovi za Marxa su značili samo odvlačenje pozornosti od političkih zadataka sadašnjice. Marx je kao materijalist, navodi autor, bio oprezan s idejama odvojenima od povijesne stvarnosti, stoga je njegova teorija usmjerena rješavanju proturječnosti u sadašnjosti koje zapravo sprečavaju dolazak bolje budućnosti. Kada to bude postignuto, ljudi poput njega više neće biti potrebni. Peti je prigovor iskazan

u tvrdnji kako marksizam sve svodi na ekonomiju. Umjetnost, religija, politika, pravo, rat, moralnost, povijesne promjene čine se tek odrazom ekonomske ili klasne borbe. Tvrdnja da se naposljetku sve svodi na ekonomiju svakako je očigledna istina, pokazuje Eagleton. Prvi povijesni čin, piše Marx u *Njemačkoj ideologiji*, jest proizvodnja sredstava za zadovoljenje naših materijalnih potreba. Prije negoli učinimo bilo što, moramo jesti i piti. No marksizam u tom ide i mnogo dalje tvrdeći da materijalna proizvodnja nema samo fundamentalnu važnost u smislu da bez nje ne bi bilo civilizacije, već da ona u krajnjoj liniji određuje prirodu takve civilizacije. Općenito govoreći, smatra Eagleton, kultura, pravo i politika klasnoga društva povezani su s interesima vladajuće društvene klase. Kao što i sam Marx piše u *Njemačkoj ideologiji*, klasa koja je vladajuća materijalna snaga društva istodobno je i vladajuća intelektualna snaga. Međutim, upravo je kapitalizam, a ne marksizam redukcioniistički u ekonomskom smislu, jer kapitalizam je taj koji vjeruje u proizvodnju radi nje same. Marx naprotiv smatra da ljudsko samoostvarenje treba vrednovati kao cilj sam po sebi, a ne da ono bude svedeno na instrument za postizanje nekoga drugoga cilja. To će biti nemoguće, drži on, sve dok bude prevladavalo shvaćanje o proizvodnji radi nje same u užem smislu. Eagleton zaključuje kako je tvrdnja da je za Marxa sve determinirano ekonomijom zapravo apsurdno pojednostavljeno. Za njega tijek povijesti oblikuje klasna borba, a klase je nemoguće svesti na ekonomske čimbenike, jer one uključuju običaje, tradiciju, društvene institucije, skup vrednota i ustaljene oblike mišljenja, stoga su također i politički fenomen, a nipošto samo ekonomska kategorija. Premda Marx nije bio opsjednut ekonomskim pitanjima, zaključuje autor, doživljavao ih je kao izopačenje istinskih ljudskih potencijala. Šesti je prigovor teza kako je Marx bio materijalist, odnosno da je vjerovao kako postoji samo materija. Oštro je odbacivao religiju, a moralnost držao jednostavno odnosom u kojem cilj opravdava sredstva. Autor odgovara kako Marxov materijalizam nije prosvjetiteljski mehanički materijalizam, već novi, koji polazi od toga kakvi su zapravo ljudi, a oni su vrsta praktičnih, materijalnih, tjelesnih bića. Sve ostalo što jesmo ili bismo mogli biti mora proizlaziti iz ove osnovne činjenice. Marx je odbacio pasivni ljudski subjekt materijalizma srednje klase i na njegovo mjesto postavio aktivni subjekt. »Cjelokupna filozofija morala je početi od pretpostavke da su ljudi, što god drugo bili, ponajprije *djelatna bića*«. Oni su stvorenja koja sama sebe preobražavaju preobrazbom svoje materijalne okoline; nisu jamci povijesti ili Materije ili pak Duha, nego aktivna bića koja sama sebe oblikuju, sposobna stvoriti vlastitu povijest. To znači da je Marxov oblik materijalizma demokratski, nasuprot intelektualnom elitizmu prosvjetiteljstva (127). Ono što je u shvaćanju Marxa filozofijski važno, a što autor s pravom ističe, istinski je filozofski materijalizam, koji kao takav dopušta postojanje ideja, ali samo kao odraz predisponirajućih materijalnih preduvjeta. Prije nego što uopće dospijemo do razine refleksije, uvijek smo već unaprijed smješteni u neki materijalni kontekst, a naše mišljenje, koliko god apstraktno i teorijsko, u cijelosti je determinirano tom činjenicom. »Filozofski idealizam zaboravlja da naše ideje temelj imaju u praksi. Izvlačeći ih iz tog

konteksta, idealizam postaje zarobljenikom iluzije da mišljenje proizvodi stvarnost« (132). Tradicionalna filozofija ne počinje od samih temelja, ona previđa društvene uvjete koji utjelovljuju ideje, strasti s kojima su povezane, borbe oko moći s kojima su isprepletene, materijalne potrebe kojima služe. Prije nego što možemo misliti, moramo jesti a glagol *jesti* otvara pitanje cjelokupnog modela društvene proizvodnje. Također se moramo i roditi, a taj glagol otvara cijelu domenu srodstva, seksualnosti, patrijarhata, spolne reprodukcije itd. Prije negoli počnemo promišljati stvarnost već smo unaprijed s njome praktički i emocionalno povezani i naše se mišljenje uvijek odvija unutar toga konteksta. U tom smislu, duhovito primjećuje Eagleton, svaki filozofski rad pretpostavlja nepreglednu masu fizičkih radnika, isto kao i simfonija i katedrala. Nije riječ samo o tome da moramo nešto jesti prije nego što krenemo proučavati Platona, već i o tome da način na koji je organizirana materijalna proizvodnja utječe na način na koji je doživljavamo. Dakle, zaključuje Eagleton, od samoga početka naše tjelesne potrebe oblikuju naš način mišljenja i u tom smislu ono nije vrhunac svega. U kasnijem stupnju ljudskoga razvoja, prema Marxu, ideje postaju u većoj mjeri neovisne o takvim potrebama, i tada se stvara ono što nazivamo kulturom. Možemo uživati u idejama radi njih samih, a ne zbog njihove vrijednosti egzistencije. Stoga i glasovita Marxova jedanaesta teza o Feuerbachu »filozofi su dosad svijet samo različito tumačili, a radi se o tome da se on izmijeni« pripada takvomu interpretacijskom slijedu, premda ju autor u određenom smislu relativizira. Eagleton navodi i Adornovu kritiku kulture i Benjaminovu tvrdnju o klasnoj borbi za grube i materijalne stvari bez kojih nijedna uzvišena i duhovna stvar ne bi mogla postojati. Marx je, zaključuje autor, bio protivnik uzvišenih ideja. Nasuprot tomu, tipični političari u javnosti govore najozbiljnijim tonom o idealima, a privatno govore kao cinični materijalisti. Marxov materijalizam iznimno je filozofijski i politički bitan i autor mu s pravom posvećuje više pozornosti. Pojednostavljeno, pod *bazom* Marx podrazumijeva odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a pod *nadgradnjom* institucije poput prava, politike, religije i kulture, funkcija kojih je podržati bazu, odnosno postojeći klasni sustav. Neke od tih institucija, poput kulture i religije proizvode ideje koje legitimiraju sustav jer, kako tvrdi u *Njemačkoj ideologiji*, ideje vladajuće klase su u svakoj epohi vladajuće ideje. Bilo bi neobično naći na zrelo feudalno društvo u kojem su ideje u optjecaju izrazito antifeudalističke. Marx je dakle smatrao da oni koji nadziru materijalnu proizvodnju također nastoje nadzirati i duhovnu. Ta tvrdnja je u današnje doba novinskih mogula i medijskih tajkuna još snažnija nego što je bila u Marxovo doba, zaključuje Eagleton. Sedmi prigovor koji autor nastoji prevladati sadržan je u tezi kako je klasni sukob, pa tako i klase same, od Marxova vremena izgubio smisao. Autor izokreće takvu kritiku pokazujući kako je baš kapitalizam taj kojem je u interesu brisanje razlika između klasa te time ukidanje klasnoga sustava, jer je upravo roba, odnosno proizvod, a ne socijalizam, najveći zagovornik ukidanja društvenih razlika. Za Marxa je klasa, odnosno radnička klasa shvaćena ponajprije kao demokratsko-emancipacijski potencijal koji bi trebao ukinuti klasno

društvo. Međutim, sama po sebi ona je otuđenje od čovječnosti i individualnosti, a određivati ljude radnicima ili kapitalistima upravo je iskaz takva otuđenja. Radnička klasa uključuje sve one koji su prisiljeni prodati svoju radnu snagu kapitalu te koji imaju malu ili nikakvu kontrolu nad radnim uvjetima, bez obzira je li riječ o fizičkim radnicima 19. stoljeća ili zaposlenicima uslužnoga sektora 21. stoljeća. Situacija nije nipošto tako očigledna kao što sugeriraju ideologije koje proglašavaju smrt radničke klase. Na vrhu društvene hijerarhije postoji takozvana vladajuća klasa i, premda tu nije riječ o uroti pokvarenih kapitalista – od aristokrata, sudaca, medijskih komentatora do burzovnih mešetara i vlasnika kompanija, od kojih većina i nisu kapitalisti, oni djeluju kao akteri kapitalizma. Prava radnička klasa, zaključuje Eagleton, tako obuhvaća podjednako fizičke radnike i niže slojeve bijelih ovratnika: činovnika, tehničara, administratora, ljudi iz uslužnog sektora, itd. Oni čine velik postotak svjetske populacije, a neke su procjene da takva svjetska radnička klasa obuhvaća dvije ili čak tri milijarde ljudi (167). Osmi prigovor iskazan je u mišljenju kako marksisti zagovaraju nasilno političko djelovanje, odbacuju umjerene i postupne reforme i zagovaraju kaos i krvoproliće. Nasilno rušenje sustava, prije negoli se postupno razviju materijalni uvjeti suprotno je Marxovu mišljenju. Revolucija naime, u marksističkom shvaćanju nije tako puko rušenje vlasti, odnosno države, već temeljna materijalna promjena života. Na međunarodnoj pak osnovi, mir je bio temelj i najvažniji zahtjev međunarodnoga socijalističkoga pokreta. Upravo je kapitalizam izvan kontrole, pogonjen anarhijom tržišnih snaga, a socijalizam onaj koji nastoji ovladati tom podivljalom zvijeri. Socijalistička je revolucija prema vlastitoj logici demokratska, jer radnička klasa kao najbrojnija u kapitalističkome sustavu pretpostavlja ideju da nitko ne može ostvariti revoluciju u tuđe ime. U tom smislu, vladajuća klasa tvori nedemokratsku manjinu, a radnička klasa demokratsku većinu, stoga su i najuspješnije revolucije i najmanje nasilne. Diktatura proletarijata, kao jedan od najčešćih pojmova u marksizmu, u tom smislu, navodi Eagleton, značila je jednostavno vladavinu većine, odnosno radničke klase koja je činila većinu. Deveti je prigovor mišljenje kako će socijalistička revolucija po ukidanju privatnoga vlasništva nametnuti despotizam kao što je i pokazala u praksi. Marx državu ne promatra kao neutralan organ, osobito u sukobu između rada i kapitala, već kao sredstvo koje služi obrani postojećega poretka, a ako je on nepravedan nepravedna je i država. Parafrazirajući tvrdnju Jacquesa Rancièrea kako je Marxova nekoć skandalozna teza da su vlade samo poslovni zastupnici međunarodnoga kapitala, što je danas očita činjenica s kojom se slažu i liberali i socijalisti, Eagleton čini Marxa još aktualnijim. U tom smislu, Eagleton ispravno pokazuje poveznicu s Rousseauom u dvije važne točke: osporavanje legitimiteta privatnoga vlasništva koji vodi u bijedu i siromaštvo te nepovjerenje prema predstavničkoj demokraciji, odnosno parlamentarizmu. Demokracija je za Marxa suviše važna stvar, zaključuje Eagleton, da bi se povjerala samo parlamentu, ona mora biti lokalna, narodna i prožimati sve institucije civilnoga društva. Mora se proširiti na ekonomski i na politički život, mora značiti stvarno samoupravljanje, a

ne upravljanje povjereno političkim elitama. Eagleton primjećuje i još nešto, a to je Marxov teorijski naum prevladavanja Hegelove dijalektike država – građansko društvo i pokušaj podruštvljenja države, odnosno njezina rastvaranja u pojmu društva, što je i svojevrsni put njezinu ukidanju. Taj proces Eagleton obilježava Marxovim pojmom demokracije, stoga je socijalizam dovršetak demokracije, a ne njegova negacija. U posljednjem, desetom poglavlju, Eagleton nastoji razjasniti neke prigovore i zablude koje se odnose na suvremenu postmodernu realnost. Tako osporava tvrdnju prema kojoj su se svi najzanimljiviji radikalni pokreti u protekla četiri desetljeća razvili izvan marksističkoga nasljeđa. Primjerice feminizam, borci za okoliš, politika etničkih i homoseksualnih prava, borci za prava životinja, antiglobalisti itd., preuzeli su prevlast od zastarjeloga zagovaranja klasne borbe. Naprotiv, odgovara Eagleton, upravo je marksističko bavljenje radikalnim strujanjima umnogome zaslužno za njihov nastanak. Premda su, primjerice, mnogi marksisti osporavali ulogu žene u klasnoj borbi, marksizam je umnogome pridonio feminističkoj teoriji i praksi. Boljševizam je npr. na sam vrh prioriteta postavio jednakost žena i muškaraca. Eagleton citira R. Younga, koji zaključuje kako su sve do pojave ženskih pokreta 1960-ih muškarci iz socijalističkog ili komunističkoga tabora pitanje ženske jednakosti smatrali istovrijednim ostalim oblicima političkog oslobođenja. Nadalje, marksizam je bio i najgorljiviji zagovornik svjetskih antikolonijalističkih pokreta, od kojih su mnogi uključivali marksizam kao svoju emancipacijsku matricu. Pogrješno je, navodi autor, Marxa prikazati kao još jednoga prosvjetiteljskoga racionalista koji želi poharati prirodu u ime Čovjeka, jer za Marxa je odnos čovjeka i prirode razmjenski odnos, a ne odnos dominacije nad njom. Marx raspravlja o odlaganju otpada, uništavanju šuma, onečišćenju rijeka i kvaliteti zraka. Ekološka održivost odigrat će važnu ulogu u socijalističkoj poljoprivredi.

U zaključku, navodi Eagleton, Marx je strastveno vjerovao u moć pojedinca, nije se bavio koncepcijom savršenoga društva, nadao se ostvarenju različitosti i nije mislio da su ljudi marionete u rukama povijesti. Bio je neprijateljskije raspoložen prema državi nego što su to konzervativci, a socijalizam je shvaćao kao jačanje demokracije. Društvo nije promatrao u terminima snažno suprotstavljenih klasa, a njegov ideal bila je dokolica, a ne rad. Ekonomijom se bavio ponajprije radi umanjivanja njezine moći nad čovječanstvom, a njegov je materijalizam uskladiv s moralnim i duhovnim uvjerenjima. Srednju je klasu obasipao pohvalama, a socijalizam je smatrao nasljednikom njezina golemoga nasljeđa slobode, ljudskih prava i materijalnoga prosperiteta. Njegova shvaćanja prirode i okoliša u velikoj su mjeri bila ispred njegova vremena. Nije postojao veći zagovornik ženske emancipacije, mira, borbe protiv fašizma ili borbe za slobodu u kolonijama od pokreta koji se izrodio iz njegova djela. Je li ikada neki mislilac bio tako groteskno i pogrešno shvaćen kao Marx?, pita se u zaključku Eagleton.